

VÉBER JÁNOS

Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében*

Váradi Péter és a bolognai humanista, az idősebb Filippo Beroaldo kapcsolata régóta ismert a magyar kutatás előtt, mivel Beroaldo az egyik legfontosabb művét, terjedelmes *Apuleius-kommentárját* Váradi Péternek ajánlotta. (A kommentár első kiadása: Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) Az ajánlólevelet a 19. század első felében Kemény József fedezte fel és szövegének egy részét is közölte egyik tanulmányában.¹ A fiatalon elhunyt, tehetséges filológus és reneszánszszakutató, Ábel Jenő szintén közölte a levél egy részletét.² A levél teljes szövegét végül Veress Endre adta ki az itáliai egyetemeken tanult magyarországi hallgatók adatait feldolgozó, 1941-ben megjelent monográfiájában.³ Sajnos sem a részleges, sem a teljes kiadások nem tökéletesek filológiai szempontból. Beroaldo több magyar humanistával is kapcsolatban állt. A hozzájuk intézett ajánlóleveleket, továbbá Beroaldo kortárs életrajzainak magyar vonatkozásait Révész Mária foglalta össze 1941-ben, az *Egyetemes Philológiai Közlönyben* megjelent rövid tanulmányában.⁴ Borsa Gedeon 1983-ban számolt be egy Nápolyban őrzött, fontos magyar vonatkozású nyomtatványról. Közleményében felsorolta a magyar vonatkozású bolognai nyomtatványokat, köztük Beroaldo magyarok számára dedikált műveit is.⁵ A Nemzetközi Neolatin Társaság 2006. évi, Budapesten megrendezett konferenciáján örvendetes módon két, témánk szempontjából fontos előadás is elhangzott. Julia Haig Gaisser Beroaldo Váradi Péter-

* A tanulmány elkészítését az Österreichischer Austauschdienst (Osztrák Csereszolgálat) és magyar partnere, az Osztrák Magyar Akció Alapítvány bécsi kutatási ösztöndíja tette lehetővé. A bécsi kutatási lehetőségért külön köszönet illeti Dr. Elisabeth Kleckert, a bécsi egyetem oktatóját, aki kutatóutam projektvezetője volt.

¹ KEMÉNY József: *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Szerk.: TOLDY Ferenc. Pest, Emich, 1861. /Történelmi és irodalmi berek 2./ 58–62.

² ABEL, Eugenius: *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Stephanus HEGEDÜS. Bp., Hornyánszky, 1903. 40–43.

³ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. In: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1861*. Bp., MTA, 1941. /Olaszországi magyar emlékek 3./ 436–445.

⁴ RÉVÉSZ Mária: *Néhány adat Filippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez*. = EPhK (65.) 1941. 164–166. (A továbbiakban: RÉVÉSZ: *Néhány adat...*)

⁵ BORSA Gedeon: *Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*. = ItK (87.) 1983. 48–58.

nek ajánlott *Apuleius-kommentárját*, pontosabban azokat a jegyzeteket vizsgálta meg, amelyek a regény főszereplőjével, az Ízisz kultusz papjává vált Luciusszal kapcsolatosak. Véleménye szerint ezekben a jegyzetekben fejtette ki Beroaldo azokat az elvárásokat, amelyeket az ideális főpappal szemben megfogalmazott, minden bizonnyal a mű címzettjével, a főpap Váradi Péterrel egyetértésben.⁶ Kiss Farkas Gábor előadásában szemléletes példákon keresztül mutatta be, hogy Beroaldo művei, stílusa milyen utakon és milyen módon hatottak a közép-európai humanistákra. Kutatásai bizonyították, hogy a Váradinak ajánlott *Apuleius-kommentár* fontos szerepet játszott abban, hogy Beroaldo különleges, nem szigorúan az aranykori latinságot követő stílusa ismertté váljon, és követőkre találjon. A mű néhány fennmaradt példányát vizsgálva bizonyítani tudta a mű magyarországi használatát is.⁷ Annak ellenére, hogy Beroaldónak Európa minden részéből voltak tanítványai és sok humanistával állt kapcsolatban, levelezésének csak töredéke maradt korunkra. 1956-ban Eugenio Garin közölt néhány Beroaldo-levelet, amelyek közül az egyik, 1499-ben kelt levél Váradi Péternek szól. Garin a levelekre a modenai Estense könyvtár egyik kódexében bukkant. Beroaldo ugyancsak sok levelét őrizte meg egy Prágában fennmaradt kódex, amelynek sajnos nincs magyar vonatkozása.⁸ A Váradinak szóló levelet, noha Garin cikke azóta többször is megjelent különböző tanulmánykötetekben, a magyar kutatás eddig nem vette figyelembe.⁹ A következőkben ezt a levelet, illetve Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatát fogom vizsgálni. A téma újra feldolgozását az is fontossá teszi, hogy Beroaldóval kapcsolatban az utóbbi időben új, fontos monográfiák jelentek meg, amelyek új megvilágításba helyezik működését.

Egy humanista az oktatás szolgálatában, Beroaldo és tanítványai

Az idősebb Filippo Beroaldo irodalmi munkásságának egészen az 1970-es évekig nem sok figyelmet szentelt a humanizmuskutatás, mivel sokkal inkább pedagógusi munkáját, mint tudományos teljesítményét értékelték. Halála után szöveg-

⁶ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest: The continuity of religious experience in Filippo Beroaldo's commentary on the golden ass.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 55.

⁷ KISS FARKAS GÁBOR: *Remarks about the influence of Filippo Beroaldo the Elder in East Central Europe.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 71.

⁸ FABRIZIO-COSTA, Silvia: *Filippo Beroaldo l'Ancien : un passeur d'humanité, Filippo Beroaldo il Vecchio: un umanista ad linina.* Ed. Frank LA BRASCA. Bern, Lang, 2005. /Liminaires 5./ 5 skk.

⁹ GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio.* = Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano, Recherche e documenti.* Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.

kiadásai és kommentárjai lassan értéktelenné váltak a kortársak szemében, mivel a bennük lévő filológiai és tudományos ismeretanyag túlhaladottá vált. A 16. századi Cicero-követő humanisták Beroaldo túlságosan szabados, a klasszikus latin szabályainak nem mindenben megfelelő nyelvhasználatát is kifogásolták. Beroaldo filológiai munkáját elsőként Konrad Krautter vizsgálta egyik legfontosabb művéről, a Váradi Péternek ajánlott *Apuleius-kommentár*ról írt könyvében.¹⁰ Monográfiája első ízben mutatott rá Beroaldo filológiai munkáinak jelentőségére. Az 1990-es évek végén Anna Rose doktori értekezésében, amely Beroaldo Propertius szövegahagyományban játszott szerepének tisztázását tűzte ki céljául, Beroaldo életrajzát is újraalkotta az eddig ismert és újabb források bevonásával, átértékelésével.¹¹ Magyarországon, leszámítva Révész Mária említett tanulmányát és a *Világirodalmi Lexikon* egyik szócikkét, viszonylag keveset foglalkoztak Beroaldóval, ezért célszerűnek látszik, hogy röviden szóljak pályájáról és tanítványairól.¹² Filippo Beroaldo 1453-ban született egy neves bolognai patrícus család gyermekeként. Nagyon fiatalon, tizenkilenc éves korában nyerte el a doktori címet, és 1472-ben tartotta első előadását szülővárosa egyetemén. Már fiatal éveiben klasszikus szerzők kiadásába és kommentálásába kezdett. Átmeneti pármái és párizsi egyetemi oktatás után 1478-ban szülővárosa egyeteme, a bolognai egyetem artes fakultásának oktatója lett. Beroaldo élete végéig katedráján, a retorika- és poétikai tanszéken maradt. Az egyetemi képzés fejlesztése érdekében Beroaldo sokat tett. Javaslatára hívták a városba Urceo Codrót, aki az addig elhanyagolt görög stúdiumok oktatását is megkezdte. Beroaldo sokrétű oktatási feladata mellett tovább folytatta filológiai munkáját is: több tucat szövegkiadás és kommentár fűződik nevéhez. Néhány munkája a teljesség igénye nélkül: első, nyomtatásban megjelent munkája 1473-as Florus kiadása, amelyet számos fontos antik mű követett: Plinius Secundus *Naturalis historiája* 1476-ból; egy Propertius-kommentár 1487-ből, Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentár 1496-ból, magyar tanítványának Csulai Móré Fülöpnek szóló ajánlólevéllel; az említett *Apuleius-kommentár* 1499-ből; Caesar- és Gellius-kommentár 1503-ból; élete alkonyán, 1505-ben jelent meg közös Justinus és Florus kiadása. Saját, nyomtatásban megjelent nem filológiai tárgyú művei között ünnepi költeményeket és beszédekert is találunk, mint a párizsi egyetemen mondott beszédeit (1478), vagy Annibale Bentivoglio és Lucrezia d'Este esküvője alkalmából írt művét. Az olasz, azaz a „volgare” irodalom nemzetközi hírének megalapozását is fontosnak tartotta, ezért mind Dantétól, mind pedig Bocacciótól jelentek meg

¹⁰ KRAUTTER, Konrad: *Philologische Methode und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius*. München, Fink, 1971. /Humanistische Bibliothek, Abhandlungen und Texte, Reihe I. Band 9./ (A továbbiakban: KRAUTTER: *Philologische Methode...*)

¹¹ ROSE, Anna: *Filippo Beroaldo der Ältere und sein Beitrag zur Properz-Überlieferung*. München–Leipzig, Saur, 2001. /Beiträge zur Altertumskunde. Band 156/. (A továbbiakban: ROSE: *Filippo Beroaldo...*)

¹² *Világirodalmi Lexikon. II.* Főszerk.: KIRÁLY István. Bp., Akadémiai, 1970. 869.

fordításai: 1496-ban a *Decameron* egyik részletét fordította latinra.¹³ Tanári munkáját talán még tudományos és irodalmi tevékenységénél is fontosabbnak tartotta. Feljegyezték róla, hogy naponta, az egyetemen nagy létszámú hallgatósága előtt tartott előadásain túl, amelyekben rendszerint egy klasszikus szerzőt interpretált, délután különórákat is adott. Poliziano szerint legalább hatszázan hallgatták naponta előadásait. Poliziano túlzásával szemben, saját Váradi Péternek szóló, alább közölt levelében azt írta Beroaldo, hogy naponta majd háromszáz ember előtt oktatott. Szövegkiadásai és kommentárjai is oktatási célokat szolgáltak, ugyanis előadásaiban ezeket használta és használtatta fel hallgatóival. Beroaldo rendkívül népszerű volt tanítványai körében, akik Európa minden részéről tódultak hozzá. Sikerének titka tanári munkája iránt érzett elkötelezettsége, továbbá a kortársai által is elismert nyitott, vonzó személyisége lehetett. Személyiségjegyei fennmaradt kevés levelén is áthatnak, stílusára jellemzőek a szójátékok, szokatlan szófordulatok, tréfás, kétértelmű mondatok. Tanítványai egy részét saját házában szállásolta el, akikkel a hozzájuk intézett ajánlólevelek szerint, fontos tudományos vitákat is folytatott. Természetesen sok itáliai humanistával állt kapcsolatban és sok tanítványa is innen származott. A külföldiek között a németek képviseltették magukat a legnagyobb számban iskolájában. Közülük sokan később tagjai lettek a Konrad Celtis nevével fémjelzett humanista köröknek is. Celtis maga is járt Bolognában és Sebastianus de Rotenhant, egyik tanítványát rávette, hogy legyen Beroaldo hallgatója. (Beroaldo jelentősebb német tanítványai: Sigmund von Hohenlohe, Marquardus von Stein). A lengyelek közül Paweł Szydłowiecki (Kázmér lengyel király diplomatája), Erasmus Vitellius (Erazm Ciołek), későbbi püspök és I. Sándor király tanácsadója, Piotr Tomicki, 1515–35 között cseh alkancellár, érdemelnek említést. A cseh humanisták közül az ő tanítványa volt Bohuslav Hassenstein von Lobkowicz, II. Ulászló későbbi kancellárja, továbbá Roderich von Dubrava és Martin von Krumlov. Beroaldo Csehországhoz fűződő szoros kapcsolatát jól jelzi, hogy levelezése egyik fontos szövegtanúja, egy, a 16. század elejéről származó, már említett kódex halála után egyik cseh tanítványa révén került Prágába, ahol ma is őrzik.¹⁴ Beroaldo magyarországi kapcsolatait az általa írt ajánlólevelekből továbbá egyik kortárs életrajzából ismerjük, amelyet Jean de Pins, (latin, humanista néven Johannes Pinus Tolosanus) írt. Az említett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető, Váradi Péternek szóló ajánlólevelében Beroaldo Csulai Móré Fülöpöt és Gibárti Keserű Mihályt említi, akik Váradi Péter támogatásával tanultak Bolognában. Beroaldo Váradi Péter egykori ellenfelével, Bakócz Tamás esztergomi érsekkel is kapcsolatban volt, aki unokaöccseit küldte Bolognába tanulni. Neki *Symbola Pythagorea* című művét

¹³ Beroaldo nyomtatásban megjelent műveinek listáját l.: KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 188–193.

¹⁴ FABRIZIO-COSTA: *Filippo Beroaldo l'Ancien...* i. m. 10 skk.; KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo...* i. m. 18–38.

ajánlotta. (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1503, BNH-Cat B-313). A Bakócz unokaöccsök mellett a történetíró Brodarics István szintén hallgatta Beroaldo előadásait.¹⁵ A jelentős filológiai és pedagógiai munkában megfáradt Beroaldót viszonylag fiatalon, 1505-ben ragadta el a városban dühöngő tífuszjárvány. Halála komoly törést jelentett Bologna és az egyetem életében. Tanítványai, mivel nem volt méltó utódja, aki oktatási tevékenységét folytathatta volna, rögtön halála után szétszéledtek.¹⁶

Váradi Péter és Filippo Beroaldo

Mint említettem, Beroaldo az 1470-es évek elején tartotta első előadásait a bolognai egyetemen. Váradi Péter, aki valamikor az 1450-es évek közepén született. Váradon töltött gyermekkora után 1465-ben került Bolognába, ahol hosszú ideig folytatott tanulmányokat.¹⁷ Fiatal éveiről egyedül Bonfini tudósításából értesülünk, aki szerint:

„kiemelkedő tehetségével és kiváló természetével kora gyermekségében annyira megtetszett Vitéz János akkori váradi püspöknek, hogy a saját növendékei között neveltette gondosan, és amikor az esztergomi érsekségre emelkedett, nem érdemtelenül kanonokságot adott neki, gondoskodott arról, hogy az ő költségén Bolognában a tisztes tudományok tanulmányozásával foglalkozzék, ő viszont kegyes pártfogót találva a nagy férfi neveléséhez nem lett méltatlan.” (Kulcsár Péter fordítása)

Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor tért haza Magyarországra, valószínűleg mentora, Vitéz János elbukott összeesküvése után került a királyi udvarba. Azt, hogy a király haragja őt nem sújtotta, viszonylag fiatal korával és tehetségével magyarázhatjuk. Ha bolognai évei alatt még nem is találkozott személyesen Beroaldóval, nevét biztosan megismerte. Váradi Péter hazatérte után a királyi udvar fontos szereplőjévé vált. Először Mátyás titkára (az első, erre vonatkozó magyarországi adat 1474-ből származik), majd titkos-kancellárja, végül az 1480-as évek elején kalocsai érsekként főkancellárja lett. Már királyi titkárként is fontos feladatokat végzett, hiszen ő intézte a király diplomáciai levelezésének egy részét, és kisebb jelentőségű ügyekben önállóan is adott ki okleveleket. A kancellária

¹⁵ RÉVÉSZ: *Néhány adat...* i. h. 166.

¹⁶ Beroaldo részletes életrajzát lásd: KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo...* i. m. 8–150.

¹⁷ Váradi Péter életrajzának feldolgozásai: FRANKÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete* = Századok (17.) 1883. 489–514, 729–749, 825–843.; UDVARDY József: *A kalocsai érsekek élete*. Köln, Görres Gesellschaft, 1991. /Dissertationes ecclesiasticae 11./ Váradi humanista működéséhez és leveleskönyvéhez: GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista Váradi Péter*. = Magyarságtudomány (1.) 1942. 305–328, 532–563. (Váradi pályaképét ezen életrajzok, továbbá saját kutatásaim alapján vázoló fel.)

irányítása 1480 körül már egyedül az ő kezében összpontosult. Kortársainak véleménye szerint is ő volt az udvar egyik legbefolyásosabb tagja. A király környezetében kapcsolatba került mind az itáliai, mind a magyar humanista körökkel. Nagyon fontos szerepet játszott a Marsiglio Ficinóval kapcsolatban álló budai újplatonista társaságban is. Mátyás udvarában, mint királyi titkár és később kancellár rengeteg külföldi követtel, köztük humanistákkal találkozott. 1484-ben azután, pontosan nem tisztázott okokból Mátyás király, a kortársak számára is váratlanul, börtönbe vetette. Váradi úgy tűnik, szembekerült Mátyás központosító törekvéseivel. Mátyás annyira megneheztelt rá, hogy Váradi egészen 1490-ig börtönben maradt. Kiszabadulása a Mátyás és a római Szentszék közötti politikai játszma részévé vált. Váradi aktívan részt vett a Mátyás király halála után kibontakozó politikai küzdelmekben, majd a későbbi polgárháborúban is. A korábbi szakirodalom szerint II. Ulászló győzelme után visszavonult a közügyektől és kizárólag érseki teendőinek szentelte magát. Noha valóban több időt töltött érseki székhelyén, és korábbi kancelláriai tisztségeit nem nyerte vissza, az országos politikától nem maradt távol. Leveleinek tanúsága szerint komoly építkezéseket folytatott mind Bácsón, mind Kalocsán. Káptalanjainak tagjait, saját mentora, Vitéz János példáját követve támogatta abban, hogy egyetemi tanulmányokat folytathassanak. Kérdés, hogy Váradi Péter mikor lépett kapcsolatba Beroaldóval, aki 1478-ban kapta kinevezését a bolognai egyetemre. Beroaldo az 1480-as 90-es évek végére lett igazán elismert tanár és szövegkiadó. Váradi, mint már említettem 1490-ben, Mátyás halála után szabadult ki fogságából. Arra, hogy érsekségét újra kézbe vehesse, és elveszett javait visszaszerezze jó néhány évre volt szüksége, ezért Beroaldóval is csak az 1490-es évek közepén lépett kapcsolatba. Sajnos csak Beroaldo, említett Váradi Péternek címzett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető ajánlólevele, továbbá a most közölt levél szövege maradt korunkra. Érdekes, hogy Váraditól egyetlen Beroaldónak szóló levelet sem ismerünk, noha terjedelmes, több mint százharminc levelet tartalmazó leveleskönyve átvészelte az évszázadok viharait. A *Váradi-leveleskönyv* jellegéből adódóan nem olyan, mint az itáliai humanisták áttilizált leveleskönyvei, mivel Váradi Péter, vagy környezetének valamelyik tagja abból a célból szerkesztette, hogy főpapi tevékenységének emléket állítson. Ha a leveleskönyvben megőrzött leveleket tartalmi szempontból vizsgáljuk, szinte egyik sem foglalkozik kizárólag humanista témákkal. A leveleskönyv sok levelében van szó Váradi 1484-es fogságba vetése után elvesztett javainak visszaszerzéséről, amelyek közül talán a péterváradi apátság kommandája volt a legfontosabb. A ciszter apátságot, pontosabban annak kommandatori, azaz világi kormányzói tisztségét még az 1480-as években adományozta Mátyás király Váradi Péternek. Később, Váradi Péter fogságának idején a hírhedt Rodrigo Borgia bíborosnak adta, aki 1492-ben VI. Sándor néven pápa lett. Váradi hatalmas energiát fektetett a javadalom visszaszerzésébe, mivel az apátság stratégiai fontos helyen feküdt és sokkal inkább volt erődítmény, mint egyházi intézmény. Emellett jó néhány, egészen egyszerű, familiárisainak, az érseksége alá tartozó plébánosoknak és szerzetesi vezetőknek szóló utasítást is találunk. A leveleskönyv középkori kézírata, amelyet jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz,

egy mellékletet, egy oklevélgyűjteményt is tartalmaz, amelyet korábban nem hoztak összefüggésbe Váradi Péterrel.¹⁸ A gyűjtemény darabjai olyan királyi oklevelek, amelye a bács-kalocsai érsekség ügyeivel kapcsolatosak. Az, hogy a Váradi-levelek előtt királyi okleveleket és kiváltságleveleket találunk, egyértelműen megvilágítják a leveleskönyv célját, amely az volt, hogy elsősorban a főpap tevékenységének állítsanak benne emléket. A gyűjteménybe valószínűleg ezért nem kerültek be kizárólag irodalmi témákkal foglalkozó, külföldi humanistáknak szóló levelek. Azt, hogy Váradi Péter tájékozott volt itáliai ügyekben egyrészt bolognai stúdiomainak, másrészt annak köszönhetette, hogy testvére, a szintén egyházi pályát választó Váradi Pál Rómában élt. Az ő 1494-ben bekövetkezett halála után is, éppen az említett péterváradi javadalom ügyei miatt állandó ügyvivője volt Rómában. A péterváradi apátság ügyében folytatott peres eljárás idején pedig szinte naponta hozták és vitték a leveleket Bács és az Örök Város között. Váradi Péter Beroaldo iskolájáról II. Ulászló Budán működő cseh kancelláriájának humanista tagjaitól is értesülhetett, akik közül jó néhányan annak hallgatói voltak. A Váradi és a Beroaldo közötti baráti kapcsolat igazi elmélyítői azonban Váradi Bolognába küldött pártfogoltjai lehettek, akik komoly tanulmányi előmenetellel kivívták Beroaldo elismerését. Közülük talán Csulai Móré Fülöp lehetett a legfontosabb. Csulait már az 1490-es évek elején Bolognában találjuk. Mivel ő egy viszonylag szegény, Hunyad-megyei családból származott, anyagi helyzete egy olyan bőkezű támogató, mint Váradi Péter segítségével nélkül nem tehetne volna lehetővé, hogy külföldön tanulhasson.¹⁹ Azt, hogy Csulai elnyerte Váradi Péter támogatását, talán rokoni kapcsolatainak köszönhetette: Testvére, a katonáskodó, néhányszor nándorfehérvári várkapitányságot betöltő Csulai György felesége ugyanis Dóczi Péter leánya Katalin volt.²⁰ Dóczi Péterrel, aki szintén állt Nándorfehérvár élén, Váradi Péter olyan jó kapcsolatban volt, hogy egyik, a leveleskönyv Wágner-féle kiadásában nem szereplő levelében régi barátjának nevezte.²¹ Valószínűleg Dóczi Péter ajánlotta Csulai Móré Fülöpöt Váradi figyelmébe. A tehetséges ifjút Beroaldo annyira megkedvelte, hogy 1496-ban megjelent Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentárját neki ajánlotta (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000), és ő lett egyik gyermekének keresztapja is. Már a neki szánt ajánlólevelében is említi Beroaldo, hogy dolgozik

¹⁸ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III.* Bp., MTAK, 1988–1994. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat: 23, 31, 33. (98, 106, 108.)/, (=BH), 1200.; Fényképmásolata: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménye (=MOL DF) 290345

¹⁹ A család birtoklástörténetét lásd: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp., Arcanum, 2002. (CD-ROM adatbázis)

²⁰ ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457.; Középkori magyar genealógia.* Bp., MTA – Arcanum, 2001. (CD-ROM adatbázis)

²¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393, 247. skk.

az *Apuleius-kommentáron*. Csulai fontos szerepet játszott Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatában is. „A köztünk lévő barátság életrehívója és szorosra fűzője tanítványom, Csulai Fülöp volt”,²² írta Beroaldo 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentár* elé írt könyvajánlásában Váradinak. Csulai hazatérte után egykori pártfogoltjához hasonló karriert futott be II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában. Először a királyi titkárok egyike volt, majd rövid ideig Ulászló felesége, Anna királyné udvarmestere lett. Bolognában szerzett ismereteit diplomáciai téren kamatoztatta: 1508 és 1514 között, mint állandó ügyvivő Velencében képviselte a magyar érdekeket. Később elnyerte a pécsi püspöki méltóságot is. Végül 1526-ban, a mohácsi csatamezőn vesztette életét.²³

A Beroaldo és Váradi Péter közötti kapcsolatfelvétel első fennmaradt emléke 1499-ből származik. A tanulmányom végén, Eugenio Garin említett kiadása nyomán, latinul és magyar fordításban közölt levél szerint Váradi és Beroaldo már korábban több levelet váltottak. A levél eleje a levélírásban gyakori mentegetőzéssel kezdődik, amely szerint Beroaldo sokirányú elfoglaltsága miatt nem írhatott illően hosszán. Kitért az *Apuleius-kommentár*ra is, amelynek munkálatai rengeteg idejét emésztették fel: ugyanis a nyomtatás előtt szavanként javította a szöveget. Elfoglaltságai mellett Váradi ékes stílusával is indokolta, hogy nem mer hosszán írni. Váradi levelei, mint a magyarországi latinság más alkotásai is, bővelkedtek a különböző szójátékokban, jellemző volt az antik retorikából átvett, stílus-eszközök, retorikai alakzatok használata.²⁴ Beroaldo úgy látszik alkalmazkodni kívánt Váradi Péter stílusához, ezért levelében sok retorikai eszközt alkalmazott. Pl.: „me ...occupatum quoque occupant”; „quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco”; „res verbis quadrant, verba rem sequuntur.” (engem, aki elfoglalt vagyok, lefoglalnak; megriadok ékesszólásod folyamától és villámaitól; a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak stb.). Sajnos nem ismerjük Váradi Beroaldónak írt leveleit, így nem tudjuk hogy vajon az ő kifejezései készítették-e arra Beroaldót, hogy hasonlóan válaszoljon. Maga Beroaldo sem vetette meg a szójátékokat és merész neologizmusokat. Hasonló nevű, szintén humanista pályát választó unokaöccséről például azt írta, hogy már el kezdett Filippóvá válni, azaz saját magára hasonlítani. (Levelében a „filippizei”, nevének görög igei személyraggal ellátott alakja áll, amely szó szerint azt jelenti Filippónak lenni).²⁵ Mindenesetre Beroaldo a sok elszórt szójáték ellenére elismerően szólt Váradi levélírói képességeiről, és csodálatát fejezte ki, hogy hogyan tud egy, az Alpokon túl született ember ilyen remek latinsággal írni. Váradi dicsérete mellett pártfogoltjaira is kitért, akiket Váradi azért küldött Bolognába, hogy, egy

²² „Amicitiae inter nos... conciliator et conglutinator fuit discipulus meus Filippus Cyulanus.”

²³ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar Humanizmus*. Bp., Magyar Szemle, 1944. /Magyar Szemle Könyvei 12./ 207–208.

²⁴ BORONKAI Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága*. = ItK 1975. 129–144.

²⁵ KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 52.

merész hasonlattal élve „aranyozottá, az igazi aranyszámárhoz hasonlóvá válnak”. Közülük egyet emelt ki Beroaldo, akinek neve ugyan nem szerepel ebben a levélben, de a következő, 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentárt* bevezető levél alapján Gibárti Keserű Mihállyal, Keserű István alnádor fiával azonosíthatjuk. István alnádor, pontosabban alországbíró a Mátyás király közeli rokonságába tartozó Geréb Péter országbíró familiárisa volt. A Geréb testvérekkel, Péterrel és Lászlóval Váradi Péter jó kapcsolatban állt. Leveleskönyve több, velük váltott baráti hangvételű levelet őrzött meg. Talán rajtuk keresztül ismerte meg a tehetséges ifjút. Keserű Mihály valóban rászorgált Beroaldo megelőlegezett bizalmára. A görög stúdiumokban olyan jártasságra tett szert, hogy latinra fordította Iszokrátesz két beszédét, amelyet a kancellária nagyhatalmú emberének, a szintén Bolognában tanult Szatmári Györgynek ajánlott. Kardos Tibor 1950-es években írt monográfiájában messzemenő következtetéseket vont le a fordítással és annak „osztályharcos” élével kapcsolatban. Feltevését Gerézdi Rabán cáfolta meg a monográfiáról írt, megsemmisítő recenziójában.²⁶ 1500-ban Beroaldo neki is ajánlott egy munkát a harmadik századi Solinus, *Polyhistor, sive de mirabilibus mundi* című a középkorban és a koraujkorban népszerű művét. (HC Addenda 14886; CIH 3109, ISTC Nr. is00625000) Keserű Mihály hazatérte után Szatmári és atyja támogatásával az udvarba került és királyi titkár lett. Még 1502-ben, bolognai tartózkodása idején lett boszniai püspök. Úgy tűnik, hogy egyházi és világi karrierje nem nagyon foglalkoztatta, ezért ifjúkorában szerzett javadalmánál nem jutott tovább. Élete alkonyán megnősült és elhagyta a papi hivatást, majd a kalandor Lodovico Gritti híve lett, később pedig emiatt ellenségei bebörtönözték.²⁷ De térjünk vissza a most közölt Beroaldo levélhez! A levél végén Beroaldo ismét a címzett türelmét kérte az *Apuleius-kommentárral* és készülöben lévő Plinius kiadásával kapcsolatban. Mintegy fájdalomdíjként egy másik, a levélben sajnos meg nem nevezett kis művet küldött Váradinak. Mivel a levél egyetlen ismert kézírata egy ajánlólevél- és beszédgyűjteményben maradt fenn, amely nem tartalmazza magukat a műveket, a Váradinak küldött kis munka témája homályban marad. A levél végén Beroaldo homályosan utal a műre, amely valamiféle szólásgyűjtemény lehetett. A levél záró részében Beroaldo mentegetődzött, hogy túlságosan hosszan írt. Magáról azt írta, hogy „a gerlénél is beszédesebb lettem”. A szófordulat értelmezéséhez saját, most küldött művéhez utasította Váradit: „Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg”. Azt, hogy Beroaldo *Apuleius-kommentárja* iránt Váradi élénken érdeklődött, nemcsak levélváltásuk, hanem Beroaldo Jean de Pins (Johannes Tolosanus) által írt életrajza is tanúsítja. (Bologna, Faelli, 1505, EDIT 16: CNCE 64179) A Révész Mária által közölt anekdota szerint:

²⁶ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., Akadémiai, 1955. 260–261.; GERÉZDI Rabán: *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora*. (Könyvismertetés.) = ItK 1958. 555–557.

²⁷ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1971. 319.

„Amikor megírta Péter kalocsai érseknek,²⁸ hogy Apuleius kommentárját neki kívánja ajánlani, azt mondják, hogy ezt a választ kapta: ha az aranyzamarat, amelyet nekünk ígértél, gyorsan elküldöd hozzánk, arannyal megrakodva fogom visszaküldeni neked.²⁹

Vajon mi tette ennyire érdekessé a 15–16. század fordulója embere számára az *Aranyzamarat*? A Kr.u. II. században élt Apuleius regénye az első, teljes szövegében fennmaradt latin nyelvű regény. A mű a középkor nagy részében lap-pangott, Boccaccio fedezte fel újra egy 11. századi kéziratban. Apuleius nevét azonban többi műve, Apológiája, amelyet azért írt, hogy a bűbájosság vádja alól felment-sék, továbbá Florida címen fennmaradt költeményei alapján ismerték. Munkái és saját kijelentése, amely szerint ő az újplatonikus filozófia képviselője, alapján már a késő-antikvitástól kezdve sokkal inkább filozófusnak, mint írónak tekintet-ték. Az *Aranyzamar* mintája Patrai-beli Lukiosz görög nyelvű munkája volt. Érdekes, hogy Apuleius kortársa Lukianosz is feldolgozta a történetet görög nyelvű regényében. A mű szerkezete hasonlít a görög regényekére, amennyiben különböz, de mégis egymásba ágyazódó történetek füzéréből épül fel. A cselekmény kibontakozását, a számmárrá vált Lucius hányattatásait és végül Ízisz istennő se-gítségével történő visszaváltozásának történetét minduntalan részletező leírások, újabb történetecskék szakítják meg, azonban minden egyes történetnek megvan a maga funkciója. A regénynek, amelyet korábban az Ízisz-kultusz népszerűsítő írásának tartottak, sok egyiptológiai vonatkozása is van.³⁰ A későközépkor és a re-neszánsz embere számára a regény többet jelentett pusztá történetfüzernél. A mágia, a varázslás élénken foglalkoztatta a későközépkor emberének képzeletét, továbbá a misztikus, egyiptológiai tárgyú fejtegetések miatt a regényt nagy érdeklődéssel forgatták. A mágia és a misztikum fontosságát jól jelzi, hogy Beroaldo a műhöz írt bevezetőjében a mágia tudományáról írt egy hosszú értekezést, amelyben nem hagyta figyelmen kívül a mű filozófiai háttérét sem. A nagy kommentár végül némi késéssel 1500-ban jelent meg. A késés oka nemcsak Beroaldo Váradinak is említett alapos javításai voltak, hanem az, hogy az 1499-es esztendő súlyos, több hónapos szárazságot hozott. Mivel a papírgyártás és a könyvnyomtatás nagyon vízigényes, az aszályos időszak jelentős késést okozott a könyv megjelenésében. Beroaldónak, aki a nyomdászokkal egész pályája során jó kapcsolatban állt, a ké-sedelem komoly anyagi veszteséget okozott. Különösen érdekes, hogy fennmaradt Beroaldo Faellivel kötött szerződése, amelyben a nyomdász kikötötte, hogy Be-

²⁸ De Pins eredeti szövegében a téves Thomas név szerepel. Úgy tűnik, hogy összekeverte Váradit Bakócz Tamás esztergomi érsekkel.

²⁹ „Ut in Apuleiani asini commentariis nuper quos dum se Petro Colocensi archiepiscopo viro bonarum artium studioso dicare velle scriberet, tale accepisse responsum dicitur, asinum istum, quem tam benevole nobis es pollicitus, si ad nos propere miseris, denuo ad te onustum auro remittam.” (RÉVÉSZ: *Néhány adat...* i. h. 164. 1 lj.)

³⁰ ADAMIK Tamás: *Római irodalom a későcsászárságkorban*. Bp., Seneca, 1996. 69–79.; ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története*. Ford. TAR Ibolya. Bp., Balassi, 2003–2004. 1171–1183.

roaldo az 1499-es tanévben az egyetemen Apuleius-előadást fog tartani.³¹ Így kívántak gondoskodni a könyv eladásáról. A mű impresszuma szerint végül 1500. augusztus 1-jén jelent meg. Beroaldo különösen hosszú ajánlólevélben köszöntötte Váradit. Mivel a levelet eddig csak történeti szempontból idézték, érdemesnek tartom alaposabban elemezni. A levelet Beroaldo azzal az ókori szokással kezdte, amely szerint a híres embereknek, az olimpiák győzteseinek szobrot állítottak. Azonban az, hogy a szellemnek emléket állítsunk, még fontosabb: „Nagyobb dicsőséget hoz és maradandóbb, ha a szellem, és nem testünk képmását hagyjuk az utókorra.”³² Arra, hogy tehetségünk emlékét hátrahagyjuk, legjobban az irodalmi és tudományos művek alkalmasak: „A könyveket, amelyek az emberi lélek élő tükröképei, semmiféle erőszak sem tudja elpusztítani, és az idő múlásával sem merülnek a feledés homályába.”³³ Beroaldót ez az elv, egyfajta írói és tudományos ars poetica vezette, hogy műveit nyilvánosságra hozza. Egy-egy mű, „szellemem kifejezésre jutott hasonmása”³⁴ – írta. A bevezető gondolatsor után összefoglalta az ajánlást: „Lelkem legújabb, szorgalmas munkával kimunkált hasonmását Neked ajánljuk.”³⁵ A rövid bevezető után áttért a címzett, Váradi Péter személyének dicséretére. Váradi, mint azt életrajzírói is megírták, nagy hangsúlyt helyezett főpapi működésére: Odafigyelt hívei lelki életére, szigorúan elszámoltatta alárendelt papjait, sőt püspökeit is. Beroaldo magyar tanítványai révén jól értesülhetett erről, ezért azt hangsúlyozza, hogy Váradi Péterben egyesülnek a tudós és a főpap erényei: „akinek vallásosságához ragyogó tudás párosul, ez a két egymással összekötött erény kétségtelenül az üdvösség előmozdítója... a vallásos érzület ugyanis a bűnök elűzője, a tudomány pedig az erények kifürkészője.”³⁶ A religio és a doctrina, azaz a vallás és a tudomány összekapcsolásának gondolatát tovább folytatta, ha valamelyik nincs meg a kettő közül, akkor maga az emberi élet borul fel. Nem kisebb tekintélyt idézett, mint Püthagorászt, aki szerint: „Istent vallással kell tisztelnünk, a lelket pedig tudománnyal kiművelnünk.”³⁷ Váradi Péter megfelelt ennek az elvárásnak: „Te ennek a püthagoraszai eszmének oly gondos követője vagy, olyan kiváló vallási tekintetben, hogy nem maradsz le a leghíresebb főpapok egyike mö-

³¹ KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 26.

³² „Illud praeclarium est multoque perennius ingeniorum, quam corporum effigies relinquere, animorum quam membrorum.” A továbbiakban az ajánlólevél latin szövegét Veress Endre szövegközléséből idézem. (Lásd a 3. lábjegyzetben). A főszövegben álló magyar fordításokat, ahol azt külön nem jelöltem, magam készítettem.

³³ „volumina vero, quae sunt vera spirantiaque hominum simulacra, nulla vi convellentur, nullo senio obliuerantur...”

³⁴ „ingenii mei similitudo expressa”

³⁵ „Hoc ... novitium animi simulacrum ... cultuque laborosio perpolitum sub tuo nomine publicamus tibi nuncupatim dedimus.”

³⁶ „cuius amplissime religioni luculenta doctrina coniuncta est, quae duae ... connexae procul dubio sunt beatitudinis effectrices, quippe religio vitiorum expultrix, Deo nos conciliat ... Doctrina vero virtutis indagatrix ...”

³⁷ „Deum religione colendum esse, animum disciplinis excolendum.”

gött sem.”³⁸ Beroaldo Váradit a Rómában nevelkedett II. Iubához, Numídia királyához, majd az egyházatya Cyprianushoz hasonlította, akik mind műveltségükkel, mind pedig vallásosságukkal kiemelkedtek. A püspök, illetve a főpapokkal szembeni elvárásokat is felsorolta, aminek kapcsán kitért saját korának egyházára is: „Sokakat láthatunk napjainkban az Úr egyházában, akik püspöki méltóságuk miatt kiemelkedőnek kellene lenniük, ám erkölceik és tudatlanságuk miatt hitványak.”³⁹ A tiszttségükre nem méltó főpapokat Beroaldo még egy jó fél oldalon keresztül ostorozta:

„Az egyházatyák szerint vak állatot áldoznak Istennek, valahányszor tudatlan ember fog szent cselekedetekbe, vagy lesz a hit seregének tagja. Ő Istenek, naponként hány vak barmot áldoznak Istennek.... hány püspök él sötétségben, mint a vakondok, tanulatlanul és műveletlenül.”⁴⁰

Beroaldo tollát kettős cél vezette ebben a hosszú kitérőben, egyrészt a sok alkalmatlan főpappal szembe tudta állítani Váradi Péter erényeit és kiválóságát, másrészt Váradi más főpapokkal szembeni konfliktusaira is utalhatott ezzel. Váradi, mivel fogsága éveiben sok birtokát, javadalmát veszítette el, amelyeket világi és olykor egyházi hatalmaskodók szereztek meg, sokszor fakadt ki keserűen az erkölcstelen, csak a harácsolással törődő főpapok ellen. Angelo da Liciónak, VI. Sándor pápa péterváradi apátsági kormányzójának ezt írta:

„De hát tagadhatatlan, hogy annyira elfajzottunk, hogy morzsányi lelkiismeretet sem találni sem a papi köpönyeg, sem a csuklya, sem a birétum, sem a csuha alatt.”⁴¹ (Boronkai Iván fordítása)

A főpap kötelességeivel foglalkozó gondolatokkal Beroaldo folytatta Váradi Péter dicséretét, aki pater familias módjára gondoskodik egyháztartományáról: „Te jó családfő módjára ügyelsz az egyház minden tagjára.”⁴² Váradi Péter leveleinek, továbbá könyvtára egyik fennmaradt darabjának, egy sajátkezű bejegyzéseivel javított, 1498-as velencei kiadású esztergomi misszálénak a tanúsága szerint az egyháztartomány szertartásrendjére is gondot fordított. (Venezia: de Spira, 1498. ISTC No. im00724000; CIH 2317; OSZK Inc. 181, BH 1027). A misszálé azért fontos, mert Váradi javításai megmutatják a két érseki tartomány, az esztergomi és a bács-

³⁸ „Tu perinde ac pythagorici dogmatis observantissimus cultor, ita religionis praepolles, ut nulli antistitum clarissimorum sis secundus...”

³⁹ „... complusculi hac tempestate in ecclesia Dei visuntur, qui cum episcopali dignitate sint summi, morum et inscitiae dehonestamento sunt infimi.”

⁴⁰ „Conditores ecclesiasticae litteraturae prodiderunt caecum animal Deo offerri quotienscumque illiteratus sacris initiatur, sitque adscriptus militiae religiosae. Dii boni quot caeca animalia quotidie Deo dedicantur. ... Quot episcopi cecutientes sunt et prorsus talpae hoc est indocti incultique.”

⁴¹ „sed profecto ad hoc iam degeneratum est, ut non sub cappis, nec cucullo, nec etiam sub bireto clericali, nec vestitu monachali ullum vestigium conscientiae inveniantur” (*Petri de Warda... Epistolae*. Ed. Carolus WAGNER. Posenii & Cassoviae, J. M. Landerer, 1776. LXVI, 129–130.)

⁴² „Tu instar boni patris familias tota ecclesiae membra circumspicis.”

kalocsai szertartásrendjének különbségeit. Fraknói Vilmos az ősnymtatvány alapján feltételezte, hogy Váradi a konventuális ferencesekhez fűződő kapcsolata miatt, maga vezette be a Szeplőtelen Fogantatás megünneplését a bács-kalocsai érseki tartományban.⁴³ Úgy látszik, hogy ennek a híre Beroaldóhoz is eljutott, aki szerint: „a szent szertartásokat oly bölcsen, oly szentségesen oly ünnepélyesen tartjátok meg, hogy más papok is megváltoztatták a te rendelkezéseid alapján saját szertartásrendjüket.”⁴⁴ A főpappal szembeni elvárásokat Beroaldo később, a kommentár főszövegében, ahogy Julia Haig Gaisser kutatásai bizonyították, alaposan kifejtette.⁴⁵ A következő, főpapi pontosabban keresztényi erény, a hospitalitas, azaz a vendégszeretet. Váradi, legalább is Beroaldo, szerint menedéket nyújtott házában, azaz bácsi székvárában a zarándokoknak és a szűkölködőknek. Érdekes, hogy Beroaldo a Váradi vendégszeretetéről szóló részbe egy plautusi vígjátékból származó mondatot is beleszórt: „Koldusnak enni adni, s inni adni nem helyes,; neked kár, s neki nyomorúságra nyújtod meg nyűgös életét.”⁴⁶ (Devecseri Gábor fordítása) Az idézett mondat Plautus, *Trinummus* (Három ezüst) című vígjátékából származik. A közmondás szerű mondatot Philto mondta fiának, aki arra kérte, hogy segítsen koldusbotra jutott barátján, Lüsitzelészen. Első pillantásra furcsának tűnik, hogy itt, ez a szegények támogatását éppen elutasító plautusi részlet szerepel. Beroaldo szándéka viszont éppen ellenkező volt. A *Trinummus* részletével azt fejezte ki, hogy Váradi Péter nem pusztán a szűkölködők testi szükségleteit elégítette ki, hanem lelkükkel is törődött. A levél további részében szintén találunk Plautus-idézeteket. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Beroaldónak Plautus volt az egyik kedvenc auktora. 1500-ban Plautus-kommentár is került ki kezei közül, amelyen nagyjából Apuleius kommentárjával egy időben dolgozhatott. Érdekes, hogy a vendégszeretet után már Váradi Magyarország védelmében tett intézkedései következnek:

„Miféle hírveréssel, mily nagy dicsérettel kell megemlékeznünk arról, hogy a királyi katonákat évente mindenféle gabonával, lábbelivel, fejfedővel és ruházattal bőven ellátod, akiket torlaszként állítottak szembe a törökök, a keresztény hit örök ellenségeinek feltartóztatására.”⁴⁷

A török elleni védekezésben tett erőfeszítések kapcsán Beroaldo kiemelte, hogy a török célja Pannónia legerősebb védőbástyájának, Nándorfehérvárnak az elfoglalása, amelynek védelmében Váradi Péter valóban komoly erőfeszítéseket tett.

⁴³ FRANKÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek missaléja 1498-ból.* = MKsz 1888. 1–8.

⁴⁴ „divina misteria ... tam diligenter, tam sancte tam solemniter celebrantur, ... ut sacerdotes alii ex institutis tuis religionis colendae formulam mutuuntur.”

⁴⁵ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest ...* (id. előadás)

⁴⁶ „De mendico male meretur qui ei dat, quod edit aut bibit, : Nam et illud, quod dat, perdit et illi prodit vitam ad miseriam.” (Plaut. *Trinumm.* 339–340.)

⁴⁷ „Quo praeconio, qua laude memorandum, quod militibus regiis annonam omnifariam, calceos, pilea vestimenta large suppeditas, qui oppositi sunt veluti obices Turcis coercentis hostes Christianae fidei sempiternos.”

Egyetlen, leveleskönyvén kívül fennmaradt, autográf, Várdai Miklós bodrogi főispánnak szóló, 1490-ben kelt levelében is arról írt, hogy rendkívüli, természetbeni adót szedtetett e célból egyháztartományában.⁴⁸ Leveleskönyvének számtalan levele tanúskodik arról, hogy a törökkel szembeni védekezésből alaposan kivette a részét. Úgy látszik Beroaldo Várdai Péterrel kapcsolatos értesülései ebben az esetben is megfeleltek a valóságnak. A levél következő szerkezeti egységében Beroaldo rátért Várdai Mátyás királyhoz fűződő kapcsolatára. Mátyás királyt, noha ő volt az, aki Váradit börtönbe vetette, Nagy Sándorhoz és Hannibálhoz hasonlította. Mátyás Váradit érdemei miatt főpapi méltóságra emelte, és döntéseit, legalább is Beroaldo szerint, Váradival közösen hozta meg. Ám, ismét egy plautusi idézettel bevezetve, bekövetkezett a tragédia, Várdai bebörtönzése: „Ahogy mondja az a plautusi matróna, a gyönyört a bánat örökké kíséri, és a jó időhöz közel van a vihar.”⁴⁹ (Deveseri Gábor fordításának felhasználásával), mondta Alcumena, Amphitruo felesége, miközben hazavárta a harcmeszőről férjét. A következőkben Beroaldo, ahogyan maga Várdai Péter is, ellenségei ármánykodásával magyarázta a király Várdai ellen irányuló haragját. Várdai ellenfeleit kemény hangzású alliterációkkal jellemzi a szerző: „*viperæ linguas virulentas vibrant*, (mérges vipera nyelvüket nyújtogatják); *prorsus pestilentia pestilentiones*, (még magánál a pestisnél is dögletesebbek).” Ám Várdai Péter méltósággal viselte balsorsát, „a veszedelem egyetlen enyhítőjéhez, a tudományos munkához menekülvén.”⁵⁰ Ebben az esetben nem tudjuk megmondani, hogy Beroaldo állítása megállja-e a helyét, hiszen Várdai fogsága elején, Árva várában raboskodott, amely nem a legalkalmasabb hely humanista stúdiumok folytatására. Később, az 1480-as évek végén a pápai kúria nyomására, különösen pedig Angelo Pecchinoli pápai legátus hathatós közreműködésével Visegrádra, jobb körülmények közé került. Itt már valóban tölthette idejét írással, olvasással. Ennek ékes bizonyítéka a leveleskönyvében fennmaradt első, 1490 áprilisában Corvin Jánosnak írt levele, amelyet a leveleskönyv összeállítója az alábbi végjegyzettel látott el: „Kötés, pecsét és az évszám feltüntetése nélkül.”⁵¹ Szerencsére a balsors sem tartott örökké, mert Várdai, Beroaldo szerint megerősödve és dicsőségesen került ki a fogságból:

„Te korábbi pozíciódba visszahelyeztetvén fényesebben és ragyogóbban emelkedtél ki, a nap módjára, amelyet ha be is árnyékolhat egy kis felhő, annak eloszlása után tisztábban, és fényesebben szokott ragyogni.”⁵²

⁴⁸ 1490. december 11. MOL DL 82029

⁴⁹ „Ut inquit Plautina matrona, voluptati maeror comes consequitur, et serenitati tempestas proxima.” (cf. Plaut. Amphitr. 635.).

⁵⁰ „ad unicum calamitatis levamentum studia confugiens”

⁵¹ „Sine ligatura et sigillo et sine numero anni...” (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. p. 246)

⁵² „Tu pristino mox fastigio restitutus clarior illustriorque emersisti, instar solis, quem nubecula obumbraverit, qua mox dispulsa purior, nitidior, flagrantior emicare consuevit.”

Beroaldo a levelet az II. Ulászló dicséretével folytatta, akit egyenesen Traianus császárhoz hasonlított:

„aki két királyság, Pannónia és Csehország gyeplőjét bölcsen és üdvösen irányítja, aki igencsak rászolgált Traianus másik nevére, az Optimusra (a Legjobb). Szándékomban áll, hogy őt valamikor tisztelettel köszöntsem, de nem írott ajándék nélkül.”⁵³

Váradi Péter nemcsak a királynak kedves, hanem szinte mindenki atyjaként tisztelte – legalább is az *Apuleius-kommentár* bevezetője szerint. Beroaldo ezt Váradi életszemléletével támasztja alá:

„Egyébként, ami a legszebb, hogy te életedben és tanulmányaidban a komolyságot a vidámsággal vegyíted, és egymással ellentétes dolgokból éred el az összhangzást, a szent tudomány szigorú fegyelmét a világi tudomány lágy fűszereivel enyhíted, és miután az üdvhozó mise kalászeit összeválogattad, a retorikai szüret legédesebb szőlőszemeit szakítod le, amelyek jó illata nélkül az összes tudomány szagtalan, íztelen, élvezhetetlen, sőt egyenesen darabos lenne.”⁵⁴

A levél következő részében Beroaldo Váradi udvartartását, háznépét dicsérte. A valószínűleg népes udvartartásból kiemelte Atádi Mártont, aki Váradi titkára volt. Ő Verancsics Antal Beriszló életrajzában Mádi Márton néven szerepel.⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a humanisták számára egy gondos főpap, vagy jó fejedelem képéhez az udvartartás tagjainak dicsérete is hozzátartozott. Maga Váradi Péter is így tett, egy 1491-es, az aleriai bíborosnak, szóló levelében, amelyben a megdicsérte a bíboros háznagyát, Grazianót és ezen keresztül természetesen magát a bíborost is.⁵⁶ A levél hátralévő részében Beroaldo Váradi pártfogoltjairól és az ő előmenetelükről számolt be a címzettnek. Mondandóját itt is messziről kezdte, először Váradi bácsi udvartartásáról írt, ahol szerinte az érsek Nagy Sándor módjára történetmesélők és költők társaságában költi el ebédjét és vacsoráját. A jól ismert horatiusi fordulattal tér rá Váradi humanista barátaira és tanítványaira:

„Te gyűlölöd a be nem avatott tömeget és a műveletleneket távol tartod. Ahogy Platón mondja, a jó embereknek barátokká kell válniuk... Te, mint ennek a platóni tanításnak a megfogadója az összes jó embert, tudniillik a literátusokat szereted és támogatod,

⁵³ „qui ... duorum regnorum Pannoniae et Boemiae habenas sapienter et salubriter moderat, cui non secus ac Traiano alteri cognomentum Optimi optime congruit, quem mihi in animo est aliquando reverenter salutare, non sine munere carthario.”

⁵⁴ „Caeterum, cum pulcherrimum sit, ut in vita, quam in studiis severitatem comitemque miscere, et ex dissonis facere concentum, tu austeriorem spiritalis doctrinae disciplinam misces lenioribus secularis sapientiae condimentis, post spicas ex salubriori messe collectas racemos vindemiae oratoriae suavissimos decerpis, sine cuius suaveolentia doctrinae omnes inodoraе, insuaes, iniucundae sunt et prorsus aspernabiles.”

⁵⁵ UDVARDY: *A kalocsai érsekek élete, i. m.*, 384; Verancsics Antal *összes munkái. II.* Közli SZALAY László. Pest, Eggenberger és mások (Akad.), 1857, /*Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály, Írók, II./*, 229.

⁵⁶ *Petri de Warda... Epistolae... i. m. CXVIII*, 226.

... a művelt emberek jóindulatát elvárt ajándékokkal serényed nyered meg. Nincs Itáliában, amely a tudományok és a tudósok szülőhazája, olyan kevésbé ünnepelt szerző, akihez ne fűzne Téged szoros barátság. Éppen ezért, engem, aki nem vagyok éppen utolsó a humanista tudományokban, és nem vagyok a legjelentéktelenebb katedra professzora már ajándékokkal halmoztál el. Te gyakran írsz nekem leveleket, amelyek, az Istenekre, micsoda gyönyörű szavakkal és kifejezésekkel vannak tele, éppen ezért mint igazi szónok, hozzám, mint olyan tanárhoz, akit sem erkölcsi sem pedig tudása miatt nem kell szégyellned, tanítványokat küldesz, hogy a tudományokban csiszolódjanak.”⁵⁷

Beroaldo nem éppen rövidre fogott levele vége táján meg is nevezi két magyar, Várad által támogatott tanítványát: Gibárti Keserű Mihályt és Csulai Móré Fülöpöt, akikről már fentebb szót ejtettem. Érdekes, hogy utánuk még egy, nem magyarországi tanítványáról is megemlékezett Beroaldo, ő a csehországi Johann von Wartenberg, „aki tanítványaim ékessége, az ékesszólás tanulóinak nem hervadó virága.”⁵⁸ Első látásra különösnek tűnik, hogy egy cseh humanista nevét olvassuk egy magyar vonatkozású ajánlólevélben. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor II. Ulászló cseh és magyar király volt egy személyben, és a cseh kancellária is Budán működött. A Celtis Konrád nevével fémjelzett Sodalitas Litteraria Danubiana egyik legfontosabb központja pedig éppen Budán volt, ahol a kancellária cseh és német humanistái fontos szerepet játszottak.⁵⁹ Beroaldo Várad pártfogoltjairól való megemlékezése után a levél utolsó szerkezeti egységében összefoglalta ajánlását. A kommentárt azért ajánlotta Váradnak, hogy „ennek a köztünk lévő barátságnak, amely a szerencsés kezdetekből kiindulva olyan igazzá, szenté és mélyé vált, a híre a széles körben elterjedjen, és utókor számára is igazolva legyen”.⁶⁰ A szerző azt a reményét is kifejezte, hogy kommentárja méltó helyet fog találni Várad gazdag könyvtárában. Hogy Várad Péternek mekkora könyvgyűjteménye lehetett, sajnos nehéz megbecsülni, de az eddig előkerült kötetek fényében könyv-

⁵⁷ „Tu prophanum vulgus odisti et indoctos eliminās. Bonos omnes inter se, ut inquit Plato oportet amicos esse ... Tu platonicī praecepti retinentissimus bonos omnes, hoc est litteratos diligis ac foves, ... tu eruditorum benivolentiam studiose exspectis muneribusque concilias. Nullus in Italia litterarum litteratorumque altrice ac parente est studiorum claritate paulo celebrior, qui non tibi sit plutino amicitiae copulatus. Tu me perinde ac in studiis humanitatis neque postremum, neque imi subcelli professorem muneribus es prosequutus. Tu ad me crebras litteras dedisti, quo Dii boni, lepore, qua verborum atque sententiarum amoenitate refertissimas, prorsus, ut profectus orator, tu ad me, veluti ad praeceptorem neque moribus, neque doctrina poenitendum destinasti ... discipulos, ut doctrinis expolirentur...”

⁵⁸ „gemma scholasticorum et illibatus eloquentiae candidatorum flos”

⁵⁹ KLANICZAY Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Bp., Balassi, 1993. /Humanizmus és reformáció 20./ 50 skk.

⁶⁰ „haec, quae mihi tecum foelicibus auspiciis exorta est, amicitia tam proba, tam sancta, tam splendida vulgo innotesceret.”

tára – legalább is magyarországi viszonylatban – jelentős volt.⁶¹ A könyvtárát itáliai megrendelésekkel gazdagító kalocsai érseknek ez, a gyűjteményét érintő dicséret is biztosan tetszésére szolgált. Beroaldo azt írta, hogy a kommentárt kétezer példányban nyomtatta ki és tervei között szerepelt, hogy Apuleius többi művét is kommentálja, amelyek szintén igényt tarthattak a humanista olvasók érdeklődésére. A magas példányszámot a Faellivel kötött, már említett szerződés, továbbá a humanisták Apuleius iránti érdeklődése tehetta lehetővé. Az ajánlás zárásaképpen Beroaldo egy szinte kötelező, szerénységi formulával üdvözlí Váradit:

„Engem, aki távol vagyok tőled, távolról, ahogy elkezdted, szeress, és, ha súlyos elfoglaltságaid alól felszabadulsz, ne vedd meg olvasni ezt a művet, bármilyen legyen is.”⁶²

A Veress-féle kiadás nem tartalmazza a kommentár szintén Váradi Péternek szóló záró sorait, amelyeket tanulmányom függelékében közlök. A mű végén Beroaldo egy mondatba sűríti Apuleius mondanivalóját, amely szerint az igazi boldogság a tudománnyal összekötött vallásosságban rejlik.

Sajnos, mivel nem ismerjük Váradi válaszelevelét, nem tudjuk, hogy milyen hatással volt rá az *Apuleius-kommentár*. Beroaldo műve minden bizonnyal tetszésére szolgált, mert a mű rendkívül fontos, új tudományos ismereteket közvetített. Beroaldo, mint ahogy a középkori szerzők is, Apuleiust elsősorban filozófusnak tekintették. A filozófiai tartalom mellett a mágia, a boszorkányság szintén élénken foglalkoztatták a kor embereit. Beroaldo idejében Bolognában több boszorkányper is zajlott.⁶³ A kommentár kettős bevezetővel kezdődik, a mágiával foglalkozó irodalmi bevezető után a szerző életrajza következik. Kommentárjaiban, amelyek némelyike kisebb önálló elbeszélésnek is beillik, sokszor kortársairól is megemlékezik, a regény helyszíneit, itáliai városokkal, szokásokkal állítja párhuzamba. Egyik kitérőjében például Bocaccio *Dekameron*jára is felhívja a figyelmet. Magyarországon, illetve Nyugat-Európában a *Dekameron* és a többi nagy olasz nyelvű mű ekkoriban még alig volt ismert. Beroaldo tudatában volt a problémának ezért néhány mű latin fordítását is elkészítette. Beroaldo jegyzetei között az olvasók rengeteg fontos, az antikvitás mindennapjait megvilágító magyarázatot találhattak. (Vallási szokások, magisztrátusok stb.). A kommentár talán legfontosabb része az Ízisz-kultusszal foglalkozó fejezethez írt egyiptológiai tárgyú igényes jegyzetek, amelyek a kor tudományos élvonalába emelték a művet. Ezek a magyarázatok nyilván nagy érdeklődésre tarthattak számot a magyar humanisták körében is. Ha az *Aranyszámár*, illetve Apuleius magyarországi ismertségét nézzük, Beroaldo kommentárja ebben fontos szerepet játszhatott. Nyilván nem a véletlen műve,

⁶¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Reste der Bibliothek eines ungarischen Humanisten. Péter Váradi*. = Guttenberg Jahrbuch 1977. 363–368.; BOROSS Klára: *Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány gyűjteményében*. = MKsz (101.) 1985. 278–280.

⁶² „meque, ut coepisti, absentem absens dilige, et cum a seriis occupationibus fueris feriatu, haec qualicumque sunt, translegere ne spreveris.”

⁶³ KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 26.

hogy Beroaldo kommentárja előtt egyetlen Magyarországon használt Aranyszámár-kézirat, vagy kódex sem maradt korunkra. Az egyik első dokumentált magyarországi példány éppen az ő kommentárjának 1500-as kiadása volt, amely a Csapodi Csaba által Budai II.-nak nevezett gyűjteményben szerepelt. Minden bizonnyal II. Ulászló kancelláriájának valamelyik humanista tagja szerezte be a királyi udvar számára.⁶⁴

Beroaldo két levele, mint láthattuk, egy igazi humanista barátság bizonyítéka. Beroaldo szemmel láthatóan alaposan ismerte Váradi Pétert és tevékenységét. Két ajánlólevele, más, magyarországi mecénásokhoz írt levelekhez képest szokatlanul személyre szabott. Ha például a Bakócz Tamás bíborosnak szóló ajánlólevéllel hasonlítjuk össze mindkét levél, de különösen az *Apuleius-kommentár* ajánlása kifejezetten személyes hangvételű. A Bakócznak szóló levélben viszont általánosságokat, a főpapi méltóságra vonatkozó, sablonos frázisokat puffogatott Beroaldo. A magyar humanizmus kutatás pótolhatatlan vesztesége, hogy a Váradi és Beroaldót összefűző barátságnak csak ezt a két dokumentumát ismerhetjük. Mindenesetre a levelek szövegének helyet kell kapniuk majd a *Váradi-leveleskönyv* régóta áhított kritikai kiadásában is.

Függelék

1.

1499. december 21. *Filippo Beroaldo levele Váradi Péternek.*

(Kiadás: GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio*. = *Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna*, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano. Recherche e documenti*. Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.)

Archiepiscopo Collocensi

Reverendissime ac doctissime domine, salve! Ut breviloquentiam in epistola scribenda colam, faciunt occupationes multiiugae, omnes tamen litterariae, siquidem lectionibus publicis distringor, quarum quotidiani auditores sunt circiter tercenti; occupatum quoque occupant privatae lectiones, quarum sitientes sunt complusculi principes scholasticorum. Ad haec quotidiana revisitatio recognitioque Apuleianorum Commentariorum horas sibi vendicat, namque antequam impressor formis excudat, singulas paginas syllabatim pensito, ut opus fiat quam emendatissimum sincerissimumque, iamque viginti amplius quaterniones absoluti consumatique sunt sub incude impressoria. Haec omnia acervatim congesta et citra cessationem quot diebus resurgentia efficiunt, ut vix sit interdum respirandi locus, ut cogar etiam in gratis esse breviloquus sed illud imprimis breviloquentem me facit, quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco, quod tua dapsilis facundia et largus orationis fons me retardant et reprimunt, cum tu in copioso dicendi genere dominaris, nos in brevibus potius sicco caractere cohibeamur. Accepi adeo nuper litteras tuas, dii boni, qua ubertate praescatentes, quibus flosculis exultas, quibus eloquii pigmentis coloratas! Habeo in gramatophilatio, sic

⁶⁴ BH 3010.

enim litterarum repositorium appellare consuevi, epistolas multorum clarissimorum virorum reconditas, qui partim noti partim ignoti ad me quotidie litteras missiculant; sed nullae illarum, ita me Deus amet, sunt cum Collocensis mei scriptione et salo comparandae. Tu succosior, tu nitidior, tu fluentis largioris instar exuberans, pure latineque scribis, adeo, ut in Latio, in Latinitatis meditullio natus, altus, eruditus esse iudicaris. Demiror interdum ipse mecum, hominem Pannonium trans Alpes genitum tam tersum esse, tamque excellentem sermone latiali. Verum profecto est illud, quod dicitur: ingenium ubi intenderis, valet.⁶⁵ Nihil difficile volenti, et apud Scythas penitissimos Anacharsis sapiens natus est, et Hieronymus in Dalmatiae Pannoniaeque confinio progenitus affatim ostendit, non qua regione sed qua ratione vitam vivere quisque instituerit, esse spectandum, neque ubi prognatus, sed uti moratus eruditusque sit inspicendum. In epistolis tuis nulla barbarica verba resonant, nulla eruditio vernacula plebeiaque conspicitur, res verbis quadrant, verba rem sequuntur; misces seria iocosis et quodam quasi condimento austeritatem temperas comitate, quale est illud tuum, quod cupis nepotulos tuos asinos fieri bracteatos, scilicet et aureo asino persimiles; de quibus, et si nihil temere spondendum est propter lubricum aetatis, in qua qui non cadit titubat, tamen id ausim promittere atque recipere illum saltem maiusculum tantum in litteris profecturum quantum tu, quantum parentes vix audeant optare. Potuit itaque iure et merito pueri pater lacrimare pro gaudio, ubi te epistolam meam pro testimonio puerilis indolis recitantem inaudivit. Dat enim quotidie magis specimen futurae virtutis; elucent scintillae, apparent igniculi micantis ingenii; poterit hic aliquando fulgere doctrinae lucidioris apud Pannonios; ego in tempore fovebo sublevoque adminiculis meis atque fulturis puerum scandentem, ut in fastigio consistere possit. Nusquam deero, cum capax fuerit altioris eruditionis, illa enim minutaque ad grammatistam pertinent; sunt infra nostram professionem. Ex intervallo revisam, quid agat, et quam recto tramite progrediatur. Verum hic instar Theopompi non tam calcaribus eget quam freno, cum ille alterum Ephorum representet stimulis egentem. Haec super nepotulis hactenus. Ex litteris tuis oppido litteratis cognovi, quam avidus, quam sitiens sis Plinianae eruditionis, quo circa succisivas horas mihi sumam easque peculiariter ac privatim impendam Plinio castigando annotatiunculisque e latere in transcribendis. Et in hoc meam tibi obstringo fidem: satisfaciam huic tuo desiderio cognosces me re quam verbo ferociorem; sed opus est ut prius ex manibus egrediantur absoluti impressique commentarii, ne pluribus me oneribus reddam sarcinosum. Absolventur, ut ait impressor, intra mensem: crescit opus in dies inter manus, sed procrastinatio haec erit cum lucto, qua fit ut quotidie novis pigmentis farcinantur et condimentis non quotidianis condinantur. Ut autem aequiore animo feras hanc nostram lenitudinem, mitto ad te libellum ex officina nostra deproptum. Nostri vetus verbum, Africum semper afferre aliquid novi: itidem Beroaldus tuus semper novi aliquid excudit, ne veterno marcoreque torpescat. Perlege libellum; lactaberis; neque oleum dices neque operam te perdidisse, fateberisque id opusculum non esse ex numero illorum, quae attingere nullum opere pretium sit. Videsne quemadmodum dulcedo tecum fabulandi longius me provexit fecitque pro breviloquo largiloquum, et dum cupio tecum agere laconismo utique spartana brevitate, factus sum, ut est in veteri proverbio, turture loquatur.⁶⁶ Ne autem diutius quaeras, unde adagium hoc ortum sit; libellum perlege et scies, vel, si iam id cognovisti, recognosces. Vale, decus eruditorum atque praesidium, et me ut amas, ama. Data Bononiae, XII. kl. Ianuarias anno Salutis millesimo undequingentesimo.

⁶⁵ Sallust. De con. Cat. 51.

⁶⁶ cf. Erasm. Adag. 1.530

A levél magyar fordítása:

Főtisztelendő és kiváló műveltségű Úr, légy üdvözölve. Sokirányú elfoglaltságaim miatt, jóllehet ezek irodalmi jellegűek, írok röviden, ugyanis állandóan előadásokat vagyok kénytelen tartani, amelynek naponta körülbelül háromszáz hallgatója van; és engem, aki már így is elfoglalt vagyok, lefoglal az a sok magánóra is, amelyekre szinte szomjaznak tanítványaim legjobbjai. Ehhez járul még, hogy naponta hosszú órákat töltök Apuleius-kommentárom olvasásával és javításával, ugyanis mielőtt a nyomdász kiszedné, minden egyes oldalt szavanként ellenőrzök, hogy a mű minél tökéletesebb legyen – már több mint húsz ív fekszik készen nyomdaprés alatt. Mindez együttvéve, továbbá saját lustaságom mellett mindenféle, naponta felbukkanó ügy miatt alig van lélegzetvételnyi időm arra, hogy köszönetet mondjak neked. Különösen szükszavúvá tesz engem, hogy megriadok ékesszólásod folyamától és villámaitól, mivel gazdag szóhasználatod és stílusod bővizű forrása szinte elnyomnak engem, mivel te a hosszabb, díszesebb kifejezőmódban győzedelmeskedsz, mi arra kényszerülünk, hogy inkább rövidebben, száraz stílusban írjunk. Az istenekre, micsoda levelet kaptam tőled a minap, milyen kifejezés gazdag, micsoda szóvirágokkal és retorikai eszközökkel díszített volt. Gramatophilatiomban (levéltáramban), ugyanis így szoktam nevezni levélgyűjteményemet, sok igen híres, köztük művelt és kevésbé művelt ember levelét őrzöm, akik naponta írogatnak nekem, de Isten engem úgy segítjen, közülük egyiké sem hasonlítható a kalocsai érsek stílusához. Olyan választékosan, olyan tisztán, mintegy bővizű folyó módjára írsz, hogy azt hihetnénk Latiumban, a latinság bölcsőjében születettél és nevelkedtél. Csodálkozom rajta, hogy egy pannon, az Alpokon túl született ember hogy tud ilyen választékosan, ilyen kiváló latinsággal írni. *Ha a szellemi erőidet veted latba, célhoz segítenek.*⁶⁷ Aki elszánt, annak semmisen nehéz, a távoli szkíták között született a bölcs Anakharsisz⁶⁸, és a Pannónia és Dalmácia határán született Szent Jeromos⁶⁹ eléggé bizonyítja, hogy nem azt kell nézni, ki hol él, hanem, hogy milyen elvek szerint éli életét, nem az a fontos, hogy hol született, hanem, hogy hol nevelkedett. A te leveleidben egyetlen egy barbár szó sem dörög, nyomát se lehet látni semmiféle vásári közönségességnek, a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak; a komoly dolgokat tréfákkal vegyíted, a szigort, mint valami fűszerrel, vidámsággal enyhíted. Amilyen vagy tenmagad, olyanná akarod tenni pártfogoltjaidat is, hogy aranyozottá, vagyis az igazi aranyszamárhoz hasonlóvá váljanak.⁷⁰ Felőlük még nem könnyen ígérhetek semmi biztosat, mivel még olyan képlékeny korban vannak, amelyben, ha nem is bukik el valaki, meginog, de azért azt meg merem ígérni, sőt meg is fogadom, hogy az a bizonyos idősebbik annyira előre fog haladni az irodalmi tanulmányokban, amennyire se te, se pedig szülei álmodni se mertétek.⁷¹

⁶⁷ Sallust. De coni. Cat. 51. Kurcz Ágnes fordítása. (A szállóigévé vált mondat Caesar szénatusban elmondott beszédéből származik.)

⁶⁸ Mitikus szkíta herceg, aki a Kr. e. 7. században Görögországba utazott, hogy a görög műveltséget is megismerhesse.

⁶⁹ Kr.e. IV. századi egyházatya, a hagyomány szerint a dalmáciai Stridonban (ma Štrigova, Horvátország) született.

⁷⁰ Az Apuleius-féle *Aranyszámár*ra utal.

⁷¹ Itt Gibárti Kesperű Mihályról, Gibárti Kesperű István alnádor fiáról van szó.

Méltán hullat majd a fiú atya örömkönnyekeket, amikor a fia tehetségéről szóló levelemet föl fogod olvasni neki. Mindennap újabb tanújelét adja ugyanis majdani éretnének, és már felcsillannak ragyogó tehetségének szikrái. Majd egyszer ragyogni fog a pannonoknál műveltségének fénye, én pedig a jövőben is segíteni fogom ezt a tehetséges ifjút, hogy a csúcsra kerülhessen. Soha se leszek rest, ha a magasabb tudomány iránt lesz fogékony, ugyanis azok, még ha csökkentett formában is, a grammatikusra tartoznak, így a mi tevékenységi körünkbe is. A közeljövőben felülvizsgálom majd, hogy mit tegyen és milyen ösvényen induljon el. Ő Theopomposz példájára nem a sarkantyúnak, hanem a zabláának van híjával, így szemlélteti az a filozófus, a másik Ephorosz hibáját, akiben kevés volt az elhivatottság.⁷² De ennyi elég pártfogoltjaidról! Irodalmi leveleidből jól tudom, mennyire kíváncsi vagy már Plinius kiadásomra, amelynek már eddig is sok egymást követő, kellemes és magányos órát szenteltem, mikor a szöveget javítottam és a széljegyzeteket írtam. Ebben az ügyben biztosítalak hűségemről, meglátod, hogy inkább tettel, mint szóval teszek majd eleget óhajodnak. De szükséges, hogy előbb elkészítsem és kinyomtattassam kommentáromat, nehogy többféle kötelességgel málhazzam föl magam. A munkálatok a nyomdász szerint egy hónapon belül befejeződnek majd, művem napról napra növekszik kezeim között, de a késlekedéssel együtt gyászom is nő, így a kommentár naponta új színekkel lesz árnyaltabb, és nem éppen hétköznapi fűszerektől ízes. Hogy könnyelműségemet nyugodt szívvel viseld, küldök neked egy műhelyemben készült könyvecskét. Ahogy a mi régi mondásunk tartja, az Africus mindig hoz valami újat, így Beroaldó is mindig valami újat alkot, nehogy az öregségtől és a mozdulatlanságtól elhervadjon. Olvasd végig a művecskét, örömet találod majd benne! Nem fogod azt mondani, rá, hogy kár volt a lámpaolajért és fáradtságért, és meg fogod vallani, hogy nem tartozik azon könyvek közé, amelyeket kézbe venni sem érdemes. Láthatod, hogy a veled való beszélgetés édessége milyen messzire ragadott engem és tett röviden szóló helyett szöszátyárrá, és noha lakonikus tömörséggel, vagyis spártai szőfukarsággal akartam veled értekezni, ahogy a régi ígében áll, a gerlénél is beszédesebb lettem.⁷³ Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg. Légy üdvözlöve te a művelt emberek díszé és támogatója, és úgy szeress, ahogy szeretlek. Kelt Bolognában, az Úr 1499-ik esztendejében, december 21-én.

⁷² Itt Theopomposzról és Ephoroszról, Iszokrátesz tanítványairól van szó. Ezt a fordulatot Beroaldo már felhasználta 1496-ban kelt, Csulai Móré Fülöpnek szóló, Cicero *Tusculumi beszélgetések-kommentárja* elé írt ajánlólevelében. (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000; MTAK Inc. 345). „Isocrates ille summus disciplinae rhetoricae professor... super discipulis duobus Theopompo atque Ephoro ita diudicabat: ut alteri frenis, alteri calcaribus opus esse dicitaret.” (Iszokrátesz, az igen híres rétorika professzor így vélekedett két tanítványáról, Ephoroszról és Theopomposzról, hogy az egyiknek zablára, míg a másiknak sarkantyúzásra lenne szüksége.)

⁷³ A közhelyet úgy látszik kedvelték a humanisták, mert Rotterdami Erasmus *Adagiájában* is szerepel. (1.530)

2.

1500. augusztus 13. *Filippo Beroaldo Apuleius-kommentára Váradi Péterhez szóló záró sorai.*

(Kiadása: *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in Asinum Aureum Lucii Apulei.* Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, [=MTAK], Ráth F 1531.)

Finis Commentariorum

Habes antistes Maxime commentarios Apuleianos Filipea incude formates et succisivis lucubrationibus absolutos, qui si faciunt ad stomachum litteratorum et cumprimis tuum, si tibi probantur, tuisque similibus in caelo sum. nec operae sit iactura, bonasque horas bene collocatos esse gaudibundus exulto. Vale et hoc quicquid est muneris litteratorii ea hilaritate benignus cape, qua lucubrationes id genus nostras capere consuevisti, qui cum maximis ipse studiis polleas, nostra sitienter amplecteris. Lectio Asini Apuleiani nimirum speculum est rerum humanarum, istoque in volucro efficti nostri mores, expressaque imago vitae quotidianae conspicitur. Cuius finis et summa beatitas est religio cultusque divinae maiestatis una cum eruditione copulata connexae. Iam vale decus antistitum et commentarios hosce una cum asino aureo consertos perlege, quo plane opere Lucius noster magiam asserere eaque rerum omnium potentissima ostendere pro virili parte contendit.

A levél magyar fordítása:

A kommentár vége

Vedd hát Filippo üllőjén formált és folytonos virrasztás során készült Apuleius-kommentáromat, amely ha a művelt embereknek, de különösen neked és a hozzád hasonlóknak kedvére lesznek, az egekben fogom magam érezni, munkám sem lesz hiábavaló, örömmel fogom ünnepelni, hogy a rászánt órákat jól töltöttem el. Légy üdvözlölve, és ezt az irodalmi ajándékot, bármilyen legyen is, olyan szívélyesen, jóindulattal fogadd, ahogyan efféle éjszakai virrasztásaim során írt műveimet szoktad, te, aki magad is kitűnsz tanulmányaiddal, és műveimet szinte szomjazva kedveled. Az apuleiusi számár olvasása az emberi tulajdonságok csodálatos tükrét nyújtja, amelynek belsejében erkölcsünk kifejezése és mindennapi életünk képe látható. A mű végkicsengése, azaz a legfőbb boldogság a vallásban rejlik, és az isteni fenség tudománnyal összekapcsolt tiszteletében. Légy hát üdvözlölve te főpapok dísze és olvasd el az Aranyszámárhoz fűzött kommentáromat, amelyben a mi Luciusunk ifjonti erejéhez mérten törekszik bemutatni a mágiát és mindenféle csodálatos dolgokat is.

JÁNOS VÉBER

Die Freundschaft zwischen Filippo Beroaldo, dem älteren und Péter Váradi

Die Verbindung zwischen Filippo Beroaldo dem älteren und dem ungarischen Humanisten, Péter Váradi (u. 1450–1501) ist seit vielen Jahren bekannt, weil Beroaldo sein *Apuleius-Kommentar* (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500, HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) mit einem langen und interessanten Brief dem ungarischen Humanisten widmete. In den fünfzig Jahren publizierte Eugenio Garin einige Briefe von Beroaldo aus einem italienischen Kodex. Unter diesen befindet sich ein anderer Brief an Péter Váradi, der für die ungarische Literaturwissenschaft bisher unbekannt bleibt. In diesem Aufsatz werden diese Briefe und die Freundschaft zwischen Beroaldo und Váradi bearbeitet. Der Widmungsbrief zum *Apuleius-Kommentar* ist besonders interessant, weil er viele persönliche Informationen über Péter Váradi enthält. Beroaldo wusste verhältnismäßig viel über Péter und seine humanistische und politische Tätigkeit. Diese Informationen stammten aus den ungarischen Beroaldo-Schülern, die mit Unterstützung von Péter Váradi in Bologna studierten. Leider kennen wir nur diese, vom Beroaldo geschriebene Briefe an Váradi, obwohl Váradi einige Briefe an Beroaldo auch schreiben sollte. Leider in der erhaltenen und bekannten Briefsammlung von Váradi gibt es keinen Brief an Beroaldo. Beroaldo lobte die lateinischen Briefe von Péter Váradi auch, der unter in- und ausländischen Zeitgenossen sehr bekannt und beliebt waren. Am Anhang des Aufsatzes sind der lateinische Text und die ungarische Übersetzung des zweiten, bisher unbekannten Briefes, sowie der unpublizierten Schlusszeile des *Apuleius-Kommentars*, die auch an Váradi adressiert sind, mitgeteilt.